

RUDOLF SCHLÖGL, *Alter Glaube und moderne Welt. Europäisches Christentum im Umbruch 1750–1850,*

Frankfurt am Main 2013, Fischer Verlag, 540 s.,
ISBN 978-3-10-073588-1

Německý historik Rudolf Schlögl je znám pracemi o dějinách komunikace v raném novověku a o metodologii raně novověkých náboženských a politických dějin. Jeho poslední knihu, která nabízí pozoruhodný sociologicko-historický výklad náboženské změny na přelomu 18. a 19. století, lze považovat za vyvrcholení předchozí badatelské práce.¹ Tématem je dle slov autora velký přelom v křesťanských společnostech západní a střední Evropy (německých teritorií, habsburských zemí, Francie, Anglie, Španělska, Itálie), přesněji řečeno proměna sociální formy evropského křesťanství. Schlögl zůstal věrný své dosavadní orientaci a přihlásil se k Niklasi Luhmannovi,² o čemž svědčí struktura práce i zřejmé konceptuální odkazy: autorovi jde o dějiny evropského „křesťanství jako náboženství společnosti“, o křesťanství v kontextu „procesu zespolečenštění“, chápaného jako vznik občanské společnosti.³ Výchozím bodem je předpoklad, že křesťanství procházelo ve svých sociálních formách závažnými změnami, způsobenými proměnou principů sociálního řádu, na druhou stranu však křesťanství zpětně působilo na procesy zespolečenštění. Náboženství je důsledně chápáno jako sociální fenomén, pochopitelný jen v kontextu společnosti jako struktury:

1 S ohledem na metodologickou rovinu recenzované knihy bych upozornil především na programovou studii o charakteru a proměně médií, majících zásadní vliv na obsahové a institucionální utváření náboženství coby jasně vymezené formy komunikace: RUDOLF SCHLÖGL, *Rationalisierung als Entsinnlichung religiöser Praxis? Zur sozialen und medialen Form von Religion in der Neuzeit*, in: Die Säkularisation im Prozess der Säkularisierung Europas, (edd.) Peter Blickle, Rudolf Schlögl, Epfendorf 2005, s. 37–64.

2 Především k *Die Gesellschaft der Gesellschaft* (1987) a *Religion der Gesellschaft* (2000). Pokud vím, Schlögl je jedním z mála současných historiků „starších“ dějin, kteří ve svém výzkumu dokáží důsledně uplatnit nesnadno uchopitelnou systémovou teorii, která již v německém prostředí vyvolala nejednu potřebu dodatečného vysvětlení, a to navzdory tomu, že sám Luhmann k ní napsal speciální uvedení. Srov. MARGOT BERGHAUS, *Luhmann leicht gemacht. Eine Einführung in die Systemtheorie*, Köln-Weimar-Wien 2003, 2004².

3 Avšak v kontextu luhmannovského procesu evoluce společnosti ve smyslu evoluce komunikace, tedy tzv. funkcionální diferenciacie coby vzniku relativně autonomních sociálních systémů.

Schlögl se vymezuje vůči sociálním dějinám, které pojímají náboženství jako pouhou „část kulturního vývoje“, jako zvláštní oblast sociální skutečnosti, „provincii života“, kterou marginalizují a izolují; v kontrastu s takovým přístupem se snaží analyzovat náboženství jako sociální skutečnost.

Explicitní přihlášení se k systémové teorii – Schlögl ji považuje za jasně formulovanou teorii komunikace a médií s propracovaným sociálně-teoretickým pojmovým aparátem – se zřetelně odráží v souboru pěti základních výzkumných otázek odvozených ze sociologie náboženství a tvořících páteř celé knihy: a) sekularizace jako koncept ve smyslu „kategorie pozorování“, tj. v perspektivistickém pohledu, v kontextu toho, kým je sekularizace pozorována; cílem je zjistit, jak byl v jisté historické konstelaci vytvářen a pozorován rozdíl mezi náboženstvím a jinými sociálními oblastmi; b) diferenciací náboženství do různých sociálních hnutí a (konfesijně rozdílných) podob; c) inkluze, tedy proces, v němž zbožnost a především vyznání ztrácejí význam v rámci sociálního začlenění a v němž se vyznání právně dostává do oblasti soukromí (individualizace); d) komunikace a vytváření náboženského smyslu: náboženství jako mediální fenomén, předmět masových médií; e) pozorování sekularizace. Z hlediska vývoje autor zdůrazňuje „koevoluci“ a vzájemné (nikoli jednostranné) působení proměny evropských společností a transformace náboženství společnosti.

Schlögl představil zvolené téma ve čtyřech obsáhlých oddílech. První z nich je věnován propojení křesťanských církví se státní mocí neboli provázání a vzájemné stabilizaci náboženství a světského sociálního řádu. Z této perspektivy je patrné, že zatímco dříve užívali panovníci v Evropě církev k inscenování a legitimizaci své moci, od poslední třetiny 18. století se obě moci dostávaly do konkurenčního postavení a státní moc přebírala iniciativu ve vymezování prostoru působení církve. Schlögl hovoří o „symbiotické konkurenci“ duchovní a světské moci coby charakteristickém modelu pro předmoderní dobu: moc církve i státu se střetávaly v oblasti temporálií, církev jako duchovní instituce se z hlediska práva a správy rozvinula v zásadě ve světské formě a vzájemný vztah mezi ní a státem se ukazoval spíše jako „formální kompromis“. Ten byl založen na prolnutí mocí a pravomocí. Schlögl si je ale vědom skutečnosti, že vlivem reformace se proměnil význam zmíněné symbiotické konkurence a rozvinuly se různé formy a varianty vztahů církve a státu. Forma odcírkevněného náboženství přítomná byla v křesťanské Evropě rychle odmítnuta a prohlášena za herezi. V katolických zemích zůstal církvi majetek i hierarchie biskupů, symbiotická konkurence se proměnila jen málo a rozvinula se zde varianta zemské nebo národní církve. U luteránů a reformovaných, v radikální podobě i u novokřtěnců, se převažujícím modelem stala tzv. Gemeindekirche, v níž církev přišla o světské statky a institucionalizovala náboženství jako duchovní panství; rozvinout se pak mohla do podoby presbyteriální Gemeindekirche se sa-

mostatnou správou na úrovni presbyterií, případně (v Nizozemsku) tzv. Öffentlichkeitskirche. Pro všechny typy strukturálních vztahů mezi státem a církví, které se v Evropě 16.–18. století rozvinuly, však platí, že ve druhé polovině 18. století byla institucionalizace náboženství pod tlakem a zdála se být zastaralým modelem, proto stát začal pro náboženství hledat nové sociální formy.

V příslušné části věnuje autor pozornost také čelným církevním představitelům a církevní hierarchii z pohledu sociální reprodukce. Analýza různých modelů personální struktury církve a jejího vztahu k rodovým, příbuzenským a jiným zájmům v raném novověku ukazuje, že bez ohledu na konfesijní charakter regionu představovala církev prostor pro reprodukci privilegované společnosti. V nekatolických oblastech sice nešlo pouze o šlechtu, avšak i zde byly vrchol církevní hierarchie a držba obročí vázány na sociální elitu. Jinými slovy: logika církevní hierarchie byla odvozena od stavovské sociální strukturace, což se nutně muselo změnit ve chvíli, kdy začala být stavovská společnost nahrazována společností občanskou. V tomto kontextu Schlögl pojednává i osvícenské reformy – zejména ve Francii a v habsburské monarchii – jako odraz snah o reformu vztahu mezi náboženstvím a společností.

V druhém oddíle autor chronologicky navázal na předchozí část a soustředil se na otázku včlenění institucionálních forem křesťanství do nového, porevolučního právního systému občanské společnosti, tj. společnosti zbavené stavovských privilegií a založené na principu lidských a občanských práv. Zvláštní pozornost si zde zasloužila Francouzská revoluce a její „dechristianizované“ rituály, které již nepotřebovaly náboženskou legitimizaci. Schlögl podotýká, že státem nařízené oslavy ctností a přírody vpletly občanskou každodennost do „sítě revoluční liturgie“ a s přeměnou církevních institucí musela být i vlastní ritualita revoluce přizpůsobena proměně společnosti. Schlögl se samozřejmě zastavil také u jednoho z vůdčích témat německé historiografie, totiž sekularizace ve smyslu Säkularisation, tedy s ohledem na správní aspekty tohoto procesu. Koncentroval se na „velké sekularizace“, neboli země, v nichž proběhla důsledná ztráta majetkových a feudálních práv církve: Španělsko a Itálii, říšskou církev a Anglii. Ve všech případech konstatuje sice časově rozdílné, jinak ale nevyhnutelné přizpůsobení církevní organizace základním ekonomickým a sociálním strukturám občanské společnosti. Významnou úlohu zde sehrála otázka konfesijní tolerance, neboť od konce 18. století se státy vzdávaly garance jednoho státního náboženství a vývoj směřoval k rovnoprávnému postavení jednotlivých konfesí. Schlögl uzavírá, že do poloviny 19. století byl rozvázán vztah mezi společností, náboženstvím a státem, přičemž právě konfesijní různorodost Evropy měla být „rozhodující silou, jež pomohla k prosazení necírkevního modelu náboženství sekularizované občansko-liberální společnosti“.

Stranou pozornosti v této kapitole nezůstaly ani reakce na výše zmíněné procesy v první polovině 19. století. Schlögl provedl obsahovou analýzu děl vybraných intelektuálů, kteří vyzývali k návratu náboženství a poukazovali na spojitost státu, společnosti a náboženství coby základu morálky. Tyto názory zřejmě představovaly základ pro pozdější vznik politických náboženství. Předpokladem pro něj byla skutečnost, že se společnosti první poloviny 19. století „zmocnily náboženství a křesťanství“ za účelem vymezení sociálního a politického řádu. Náboženství bylo začleněno do státní (národní) koncepce sociálního řádu, stalo se tak politickou záležitostí a muselo být přizpůsobeno novým formám politiky. Schlögl v této souvislosti píše o „difuzi a vyvlastnění“, neboli difuzi náboženského do politiky a „vyvlastnění [vlastních] symbolů a performativních praktik“ náboženství. Slovy autora se náboženství stalo „ústředním médiem politické komunikace“ a praxe křesťanských církví sloužila v rámci „performativní konstituce homogenního politického prostoru“. Schlögl uvádí celou řadu příkladů „bezprostředního zpolitizování náboženských a církevních institucí“, a to bez ohledu na konfesi. To mu pak umožňuje hovořit o integraci náboženství do „funkcionálně determinovaného sociálního systému“.

Třetí část knihy, nazvaná *Křesťanství v procesu zespolečnění v moderní době*, je primárně věnována otázce komunikace, a to ve čtyřech tematických oblastech: proměny institucionální podoby křesťanství a zbožnosti, různé formy náboženských komunit a církví, zbožnost a její sociální dimenze a individualizace zbožnosti žen. Kapitola je plná dílčích předpokladů a závěrů. Schlögl se nejprve věnuje vnitřní struktuře jednotlivých církví a regionálním specifickým s ohledem na centralizaci, resp. decentralizaci církevní organizace. Systémovou teorii a teorie médií pak autor asi nejvýrazněji využil v pasážích věnujících se náboženství coby sociálnímu hnutí. Analýza nejrůznějších forem náboženského organizování v první polovině 19. století mu umožnila hovořit o „institucionálním zahuštění mimocírkevního křesťanství“, které se stalo do jisté míry nadkonfesijní, mezinárodní sítí sociálních hnutí, spolků a společností, řádů a bratrstev.

Jedno z centrálních témat Schlöglovy badatelské orientace představuje zbožnost, kterou nahlíží z perspektivy sociologie náboženství. Proto se nelze divit, že autor věnuje tomuto fenoménu náležitou pozornost a že vychází z předpokladu, že ve zbožnosti se prolíná náboženský systém s reprodukcí nereligiózních vztahů jednání a vnímání: „zbožnost je zónou transformace a zprostředkování sociálních sil“. Konkrétněji vyjádřeno je spojena s reprodukcí sociálního řádu a s vytvářením sociální struktury, je médiem budování sociální identity a začlenění, a konečně je i sociálním a diskurzivním prostorem, v němž je pojednáván vztah niterného a vnějškového, problém duše a sociálního světa. Podstatnou část výkladu přitom tvoří problematika odcírkevnění (Entkirchlichung), tj. ústupu účasti věřících na

tradiční církevní praxi, což byl v celé Evropě 19. století nezpochybnitelný jev, i když projevující se regionálně odlišně. Věren sociologické perspektivě spatřuje Schlögl souvislosti tohoto procesu s urbanizací a industrializací. Upozorňuje však také na specifický zřetel církve, která celou situaci nahlížela negativně jako obecný odklon od náboženství, hlavně v městském prostředí. Hlavními kontexty, do nichž autor zasazuje proměnu zbožnosti v 19. století, jsou rodina (individualizace přechodových rituálů) a mediální revoluce spolu s proměnou médií náboženské komunikace (modlitby, bohoslužby a přímé výměny mezi tímto a oním světem). Z pohledu teorie médií je zjevné, že náboženství i zbožnost se postupně staly předmětem diskurzu masových médií a získaly tak „mediální realitu“. Na jedné straně lze pozorovat pokles podílu vydávaných náboženských titulů, na straně druhé však docházelo k oživení náboženských aktivit uvnitř náboženského systému, a to právě prostřednictvím mediální revoluce (vznik řady náboženských časopisů a novin). Zcela v souladu se sociologicko-historickou interpretací sledovaných fenoménů postupoval Schlögl i při otázce feminizace náboženství v 19. století, která je vykládána jako důsledek „dynamiky procesů sociální diferenciace“. Tím má autor na mysli proměny společnosti industrializovaných měst, v nichž vznikaly skupiny proletarizovaného obyvatelstva, vyžadujícího finanční i zdravotní pomoc, na níž se mohly ženy intenzivně podílet. Náboženství prostřednictvím této zbožně-charitativní činnosti představovalo pro ženy místo individualizace a „médiu začlenění“ mimo oblast manželství, domácnosti a dětí.

Závěrečný oddíl své práce Schlögl příznačně nazval *Křesťanství jako kultura*. Jde v něm o sémantiku náboženství, přesněji řečeno o proměnu pojmu náboženství v náboženském i nenáboženském diskurzu let 1720–1850. Autor upozorňuje, že se nechrání ani Begriffsgeschichte, které by hledaly společný pojmový koncept v různých textech, ani archeologie diskurzů, zaměřené na rekonstrukci řádu vědění a na hledání nevyslovitelného ve vysloveném, ani dějin idejí pátrajících po příčinách formulování idejí. Přesto se text na ideje soustředí, a to v rámci sociologie vědění, v níž se pozornost přenáší od vzniku idejí k jejich „roli v rámci vytváření, reprodukce a transformace modelů sociální struktury“. Právě zde se opět explicitně odkazuje k Luhmannovi a jeho pojetí komunikace v rámci systémové teorie, přesněji řečeno k rozlišení pozorování zevnějšku (reference cizích pozorování, jež daný aspekt či systém nahlížejí v kontextu vnější struktury) a „systémového“ sebepozorování, vycházejícího z vnitřního uspořádání systému. Schlögl poněkud komplikovanou metodologii shrnuje dle Luhmanna následovně: nejde o prosté zkoumání textů z hlediska jejich pojmových strategií (Begriffsstrategien) a idejí ani o analýzu diskurzů, ale spíše o zachycení „pojetí sociálních konfigurací v závislosti na vlastní perspektivě (Beobachterreferenz) a v jejich historickém vývoji“. Při této analýze se autor věnoval textům, které

pojednávají o náboženství jako sociálním fenoménu. Předpokládal přitom, že jak v sebezpozorováních, tak ve vnějších popisech náboženství se shodně odrážejí minimálně tři zásadní přelomy, o nichž pojednávaly předchozí části: „odhierarchizování modelů sociálního řádu a jejich funkcionální rekonfigurace“ (vznik několika vedle sebe postavených sociálních systémů namísto dříve jednoho privilegovaného), rostoucí význam organizace a sociálního hnutí (posun od stability k dynamice a proměně sociálního řádu), a nakonec i rostoucí význam masmédií v procesech sociální integrace.

Rozbor prací vybraných, zejména německých filozofů a teologů 19. století, umožnil Schlöglovi formulovat dva hlavní závěry. Zaprvé postupné směřování vědeckého zájmu k pojednání o obecném, odkonfesionálním náboženství evropské civilizace. Tato historizace, založená na sledování symbolů, kultů a obřadů různých náboženství v dějinách, stála u počátků srovnávací religionistiky. Zadruhé se při sledování otázky nositelů kultury, základů a formy kulturního, předpokladů kulturní produkce v povaze člověka a samozřejmě role a významu náboženství v kultuře ukazuje, že v 19. století již křesťanství nemohlo legitimizovat a garantovat vlastní identitu prostřednictvím sebe-popisu, ale bylo nuceno tuto legitimizaci hledat v popisech „cizích“, zejména ve filozofii dějin. Schlöglými slovy: křesťanství nyní potřebovalo „teleologicky orientovaný vnější popis (Fremdbeschreibung) v globálním horizontu sekularizované společnosti“. To v zásadě potvrzuje Luhmannovu tezi, avšak Schlögl její platnost demonstruje na konkrétních příkladech historicko-filozofických děl.

Sledování fenoménu náboženské změny ve čtyřech výše uvedených aspektech, totiž institucionálního zakotvení náboženství, jeho role v oblasti sociálního začleňování, komunikace náboženského smyslu (především ve zbožnosti) a problematiky (sebe)referencí o náboženství, se zdá být velice funkční a představuje moderní historiografickou platformu jak pro syntetické práce, tak i detailní analýzy. Rudolf Schlögl nabídl sociologicko-historický přístup, který podporuje sekularizační tezi, což znamená, že hledá protiklady mezi sledovanými epochami. Na různých momentech je dokládán velký přelom kolem roku 1800, aniž by naopak bylo věnováno příliš mnoho pozornosti aspektům kontinuity. Pokud již autor pozoruje shodné prvky se starší tradicí, pak zdůrazňuje, že v 19. století existovaly již ve zcela jiném kontextu změněného vztahu mezi náboženstvím a společností. Schlöglova práce výrazně akcentuje strukturální přístup, blízký povětšinou dějinám idejí. I když se v textu píše také o „sociálních imaginacích“, typických pro historickou antropologii, zůstává autor v rovině popisu psaných představ intelektuálů, teoretiků státu, politiků, filozofů a teologů.

Jelikož jde o do značné míry syntetickou práci, nezbyl v ní prostor pro vysvětlování detailů na konkrétních příkladech. Sám autor v úvodu podotýká, že mu

nešlo o dějiny křesťanství jako celku, ale o specifický problém dějin náboženství, proto nepodává vyčerpávající dějiny křesťanství jednotlivých zemí v dané době. Přesto občas snad až příliš převážila zobecňující sociologická perspektiva. Například v kapitole o odcírkevnění se sice píše o řadě studií, které na různých příkladech dokládají ústup účasti věřících na tradiční církevní praxi. Avšak s ohledem na hlavní předpoklad kapitoly, totiž že toto odcírkevnění bylo důsledkem strukturální proměny v oblasti reprodukce sociálního řádu (církevní praxe včetně organizované zbožnosti přestaly být „médií reprodukce individuálních rolí a [sociálního] statusu i celého životního řádu“), jde spíše o zobecnění než na řadě studií prokázané tvrzení: zde by bylo třeba ještě mnohé zkoumání vztahu industrializace, urbanizace či restrukturační sociálního a kulturního prostoru k ústupu popularity církevní praxe v konkrétních lokalitách a regionech. Ostatně rychlý pohled na seznam literatury napoví, že naprostá většina využitých prací je německých (včetně překladů). Výrazně se tento moment projeví v místech, kde se pojednává o habsburské monarchii, která sice v knize není nijak důkladně studovaným útvarem, přesto je zjevné, že Schlöglovi chybí znalost novějších prací, publikovaných v jiném jazyce. Skutečnost, že se autor nedostal alespoň k vybraným studiím Claire Mádl, Daniely Tinkové či Michaela Wörgerbauera, jež by byly vhodným obohacením jeho výkladu, ukazuje, že česká historiografie není příliš reflektována ani v případě, je-li publikována v cizích jazycích. To však nemění nic na tom, že se tato koncepčně výborně rozvržená práce s jasně vymezeným cílem a postupem řadí k nejpodnětějším textům moderního historického bádání o náboženství, osvícenství a sekularizaci.

Tomáš Malý